



Списание ЕПОХИ
Издание на Историческия факултет на
ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“

Journal EPOCHI [EPOCHS]
Edition of the Department of History of
St. Cyril and St. Methodius University of Veliko Turnovo



Том / Volume XXIV (2016),
Книжка / Issue 2

БЪЛГАРСКАТА ЗЕМЕДЕЛСКА И КООПЕРАТИВНА БАНКА И БЕЖАНСКИЯТ ВЪПРОС В БЪЛГАРИЯ В КРАЯ НА ВТОРАТА СВЕТОВНА ВОЙНА (СЕПТЕМВРИ 1944 – АПРИЛ 1945 г.)

Йордан МАНТАРЛИЕВ

THE BULGARIAN AGRICULTURAL AND COOPERATIVE BANK AND THE REFUGEE ISSUE IN BULGARIA AT THE END OF WORLD WAR II (SEPTEMBER 1944 – APRIL 1945)

Yordan MANTARLIEV

Abstract: The article studies the activities of the Bulgarian Agricultural and Cooperative Bank (BZKB) after World War II, as „the largest banking institution in the economic sphere”, in collecting and reporting statistical data from refugees who in the period 1941–1944, had left for and settled in the so-called „newly liberated lands” in Greek and Yugoslav territory to devote themselves to peaceful and productive economic activities. At the end of World War II, however, when Greece and Yugoslavia re-established their authority in Western Thrace, Vardar Macedonia and the Western Bulgarian Outlands, Bulgaria once again became a refuge for thousands of its citizens full of suffering.

The information collected in the branch offices of BZKB about the refugees’ abandoned movable and immovable property was used for the working out of the Bulgarian defence arguments produced at the Paris Peace Conference (July 29 – October 15, 1946) to counter the excessive and absurd Greek financial and territorial claims.

Key words: refugees, settlers, affidavit, World War II, the Paris Peace Conference of 1946, the Bulgarian Agricultural and Cooperative Bank.

Една от социалните задачи на правителството на Отечествения фронт (ОФ), дошло на власт на 9 септември 1944 г., е настаняването и устройването на завърналите се в старите предели на страната бежанци и преселници. Те са български поданици и идват от гръцките и югославските територии, временно администрирани от българската държавна власт след присъединяването на България към Тристранния пакт на 1 март 1941 г.¹

На посочения проблем в излязлата научна литература не е отделено достатъчно внимание с изключение на изследванията на Б. Василева [Василева, Б. 1980, с. 47 – 57; Василева, Б. 1983, с. 201 – 202; Василева, Б. 1991, с. 138 – 153], Г. Даскалов [Даскалов, Г. 2007, с. 43 – 76], В. Арбаке [2006] и някои регионални проучвания [Дилков, П. 2003, с. 9; Йосифов, П. 2007, с. 31 – 32; Стоянова, Б. 2007, с. 66 – 67]. Това предопредели и темата на настоящата статия.

¹ От предадените под българска администрация територии през 1941 г. са образувани три области с центрове в Скопие и Битоля за Вардарска Македония, и в Ксанти – за Западна Тракия, Източна Македония и островите Тасос и Самотраки [Стателова, Е., Грънчаров, Ст. 1999, с. 604; Стоянова, В. 1994, с. 58]. Част от Западните покрайнини в административно отношение е присъединена към Скопската област, а друга – към Софийска област [ЦДА, ф. 371К, оп. 5, а.е. 1419, л. 1]. Общо, по данни на Централното управление на Министерството на вътрешните работи и народното здраве (МВРНЗ), в края на 1941 г. към територията на Царството са присъединени малко над 39 000 кв. км. с население 1 847 203 души [ЦДА, ф. 264К, оп. 1, а.е. 168 а, л. 5]. От многобройните изследвания на проблема вж.: Даскалов, Г. 1990, с. 105 – 126; Даскалов, Г. 1991, с. 3 – 31; Даскалов, Г. 1992, с. 17 – 48; Димитров, П. 1998, с. 66 – 76; Димитров, П. 2002, с. 186 – 203; Хаджийски, И. 2002, с. 170 – 185; Дичев, Б. 2002, с. 301 – 314; Йончев, Д. 1993, с. 34 – 94, 99 – 109, 111, 146.

* * *

Главният директор при Министерството на вътрешните работи и народното здраве (МВРНЗ) и комисар за Беломорието Б. М. Бончев свидетелства, че заселените там българи са около 70 000 души². Според някои изследователи през периода 1941 – 1944 г. от вътрешността на България към Македония заминават предимно чиновници за висшата и средна администрация, известен брой свещеници и учители, както и малка част от избягалите след Ньойския договор местни българи. За сравнение, в Беломорието (Ксантийска област) заедно с административния персонал, лицата със свободни професии, стихийно емигриралите и изпратените чрез наряди на вътрешното министерство по Наредбата за земеделско-стопанско заселване в Беломорието от 1941 г., броят на българските заселници не надхвърля 100 000 души. В областта се установяват и около 3000 бежанци от западния край на Егейска Македония, останала в германската и италианската окупационни зони с гръцка администрация [Стоянова, В. 1994, с. 58 – 59; вж. и Даскалов, Г. 1992, с. 45].

Съгласно чл. 2 от Съглашението за примирие между правителството на България и правителствата на Съветския съюз, Великобритания и Съединените американски щати, подписано в Москва на 28 октомври 1944 г.: „Българските въоръжени сили и чиновници съгласно с предварителното условие, прието от българска страна на 11 октомври 1944 г., трябва да бъдат евакуирани от териториите на Гърция и Югославия в установения по това условие срок³; българските власти трябва да вземат незабавни мерки за евакуирането от (в текста е „на” – б.а., Й.М.) гръцка и югославска територия на ония българи, които са били български поданици на 1 януари 1941 г., и да анулират всички законодателни и административни положения, които се отнасят до анексирането или включването в България на гръцка и югославска територия” [Установяване на народнодемократичната власт 1944 – 1945..., с. 264].

С окръжно на Дирекцията на администрацията при Министерството на вътрешните работи (МВР) се разясняват термините „бежанци” и „преселници”. Към първата категория се отнасят всички лица и семейства, които са напуснали домашните си огнища в Македония и Тракия и за пръв път идват в Царство България, а към втората се причисляват ония лица и семейства, които до 1941 г. са обитавали старите предели на страната, но впоследствие са заселени на постоянно местожителство в Беломорска Тракия и Македония и след 9 септември 1944 г., „по силата на събитията”, са дошли обратно в старите предели⁴.

Само през трите пропускателни пункта в с. Кулата, Петричко, Симитли и Момчилград след 9 септември 1944 г. за 25 дни преминават над 48 000 бежанци от Беломорието. Впоследствие към тях се прибавят и още 40 000 преселници и над 1500 семейства от Западните покрайнини с около 7000 членове [ЦДА, ф. 49, оп. 1, а.е. 4742, л. 80; а.е. 4744, л. 1; Василева, Б. 1991, с. 139]. Така към края на 1944 г. в България се установяват около 100 000 души, половината от които преминават границите на страната за първи път. Цифрата вероятно е завишена заради липсата на по-голяма прецизност при преброяването в началния момент⁵.

В процеса на привеждане в отчетност на пристигащите в страната сънародници от „новоприсъединените земи”, е ангажирана едновременно дейността на няколко държавни институции. Общинските служби по гражданското състояние, които са под ведомството на МВР, се заемат с тяхната регистрация въз основа на Правилника за водене регистрите на населението в общините от август 1935 г. [ДВ, № 194, 30 авг. 1935; АМВР, ф. 37, оп. 1, а.е. 15, л. 43; а.е. 243, л. 20; ДА – София (ДА – София), ф. 40, оп. 1, а.е. 234, л. 1–2; ДА – Благоевград, ф. 36, оп. 1, а.е. 8, л. 60; а.е. 12, л. 1; Администрация, 1946, № 1 – 2, с. 29 – 30], Министерството на финансите (МФ) – с уреждането на въпросите с бившите заеми, Ми-

² Те се разпределят по следния начин: земеделци – 50 000 души, и свободни професии и чиновници – по 10 000 души [АМВР, ф. 37, оп. 1, а.е. 23, л. 1].

³ В началото на октомври 1944 г. на срещата Чърчил – Сталин в Москва външните министри на СССР и Великобритания В. Молотов и А. Идън постигат компромис по спорните въпроси около примирието с България. Съветският съюз приема предварителното условие и на 11 октомври българското правителство е уведомено, че в 15-дневен срок трябва да приключи с изтеглянето на войските си от Западна Тракия. В замяна Англия се съгласява да не настоява за териториални промени, като по този начин парира гръцките стремежи за разширяване на север [Калинова, Е., Басва, И. 2002, с. 45].

⁴ Вж. окръжно № 761 от 8 февруари 1946 г. [АМВР, ф. 37, оп. 1, а.е. 243, л. 20; ДА – Благоевград, ф. 36, оп. 1, а.е. 8, л. 60; Администрация, 1946, № 1–2, с. 29 – 30].

нистерството на земеделието и държавните имоти (МЗДИ) – с оземляването, Министерството на правосъдието (МП) – с поданството [**Василева, Б.** 1991, с. 139].

Решаваща роля се отделя на новообразуваното на 9 септември 1944 г. Министерство на социалната политика с титуляр Григор Чешмеджиев, представител в управляващата коалиция на Българската работническа социалдемократическа партия (БРСДП) [**Огнянов, Л.** 1993, с. 13]. По силата на специална наредба-закон от началото на м. октомври 1944 г. социалният министър получава изключителни права по върховното ръководство за подпомагането и настаняването на бежанците. В тази връзка на него се предоставя възможност да взема необходимите мерки и издава надлежните заповеди, които са със задължителна сила по отношение както за длъжностните, така и за частните лица и институции. На подчинение на министъра на социалната политика във връзка с приложението на наредбата преминават всички държавни, общински и други служби на публичната власт, както и тези при обществените организации [ДВ, № 218, 5 окт. 1944; ЦДА, ф. 49, оп. 1, а.е. 98, л. 29]. За целта изградената през м. август 1941 г. при МВРНЗ Служба по народностни въпроси (Отделение „Грижи за освободените земи“) се преименува в Отделение „Бежанци и преселници“ и се поставя под ресора на МСП⁶. Издават се окръжни и други нормативни напътствия, свързани с канализирането на работата по приемането и подслоняването на бежанците и преселниците във временни крайгранични пунктове, снабдяването им с храна, облекло, завивки, фураж за добитъка, събирането на по-точни сведения за броя им с оглед проучване на възможностите за осигуряване на краткосрочно препитание, социално подпомагане и разселване във вътрешността на страната [ДА – Благоевград, ф. 6, оп. 1, а.е. 43, л. 1; ф. 59, оп. 2, а.е. 12, л. 195].

Дейността на Българската земеделска и кооперативна банка (БЗКБ) е само фрагмент в общата насока, подета от българската държава, респ. от Министерството на социалната политика. На нея е възложена статистическата работа за обобщаване на данните за оставените в „новите земи“ частни движими и недвижими имущества и остойностяване размера на вложените там инвестиции. Един кратък ретроспективен преглед за десетгодишния период от създаването и функционирането на БЗКБ (1934 – 1944 г.) обяснява защо точно на нея е отредена тази роля. Банката е образувана като обществен и автономен кредитен институт през 1934 г. чрез сливането на две държавни банки – Българска земеделска банка и Българска централна и кооперативна банка. Тя съставлява отделна юридическа личност със седалище в гр. София и клонове във всички областни и околийски центрове. Задачата ѝ е да подпомага чрез кредит и други мерки развитието на земеделието, занаятите, труда, отделните форми на стопанска дейност, предимно на дребните и средни стопански единици, организирани и в кооперативи, както и да улеснява размяната и производствата им. БЗКБ също придобива и правото да надзирава дейността и ръководствата на всички кооперативни сдружения в страната и да организира застрахователното дело [ДВ, № 163, 18 окт. 1934; **Петров, М. В., Стоянов, Ст. Л. (съст.)**, 1987, с. 29 – 30]. Въпреки че е обременена с всички пасиви на излязлата от депресията българска икономика, дейността на банката подчертава основната характеристика на финансовата система, каквато е „поглъщането на все повече кредит от държавата“ [по-подробно вж. **Аврамов, Р.** 2001, с. 136; **Аврамов, Р.** 2007, с. 368 – 377]. Институцията участва в изкупуването и субсидирането износа на тютюн, розово масло, памук, пашкули, вина [ДА – София, ф. 1554, оп. 2, а.е. 215, л. 22; **Натан, Ж., Хаджиниколов, В., Беров, Л. (ред.)**, 1969, с. 578; **Колев, Н.** 2005, с. 377]. След 1934 г. към клона на БЗКБ в квартал Павлово – София, е обособен тютюнев мострен депозит и стопанство – специално предприятие за улесняване централизирането на дейността по събирането, манипулацията и продажбата на тютюни⁷.

В „новоосвободените земи“ в Македония, Западна Тракия и Западните покрайнини през 1941 г. БЗКБ бързо развива дейността си с 33 банкови клона и 9 агенции⁸. По силата на Наредбата за

⁵ **Василева, Б.** 1991, с. 139. В случая за по-удачно се приема изказаното съмнение от Г. Даскалов [Даскалов, Г. 2007, с. 225, бел. 1].

⁶ За обособяването и дейността му по-подробно вж. ЦДА, ф. 49, оп. 1, а.е. 4742, л. 1, 18–21, 25–26, 40–41, 48–49, 77–82, 87–89, 102–105, 127–131, 136–139, 151–159, 161–173, 192–194, 208–213.

⁷ ДВ, № 236, 20 ян. 1934; ЦДА, ф. 89, оп. 1, а.е. 44, л. 64, 68; а.е. 64, л. 152; ДА – София, ф. 1554, оп. 2, а.е. 1039, л. 132–248; а.е. 1056, л. 3–4 а, 8. Вж. и Историческата справка на архивен фонд № 119 в ЦДА – „Българска земеделска и кооперативна банка – Централно управление (1944–1949)“ [с. 7].

⁸ Тези данни са посочени в доклада за дейността на банката за 1944 г., изготвен от Управителния съвет (УС), и адресиран до министър-председателя Кимон Георгиев, с дата 30 април 1945 г. [ЦДА, ф. 163, оп. 22, а.е. 387, л. 7] и

земеделско-стопанско заселване в Беломорието (октомври 1941 г.), Наредбата за отпускане на заеми на заселниците в Беломорската област и за снабдяването им с инвентар (септември 1942 г.), Наредбата за подпомагане с кредит занаятчии и търговци, преселници в Беломорието (юли 1943 г.), Земеделската банка (отчасти и банка „Български кредит“) е основен кредитор при отпускането на заеми до 90 000 лв. при 4% годишна лихва за земеделски стопани и до 50 000 лв. със 7 % годишна лихва за занаятчии и търговци, с „улеснен режим“, при дългосрочно изплащане, под гаранция на държавата, за обзавеждане, снабдяване с инвентар и оборотни средства [ДВ, № 237, 24 окт. 1941; № 207, 16 септ. 1942; № 145, 2 юли 1943; ЦДА, ф. 264К, оп. 1, а.е. 285, л. 47, 54; АМВР, ф. 37, оп. 1, а.е. 23, л. 2; ДА – София, ф. 1554, оп. 2, а.е. 292, л. 308]. Заеми за стопанска дейност и за покриване на краткосрочни нужди са отпуснати и с постановления на Министерския съвет [ДВ, № 127, 10 юни 1943; ЦДА, ф. 1364К, оп. 2, а.е. 56, л. 1–21, 27, 33, 41, 49]. Общо поделенията на БЗКБ подпомагат частното местно производство с кредити за около 439 615 000 лв., от които 337 793 232 лв. (73,57%) в Беломорието и 101 821 769 лв. в Македония и Моравско [ЦДА, ф. 163, оп. 40, а.е. 8, л. 124].

От посочените данни е видно, че БЗКБ разполага с развита мрежова структура почти във всяко населено място, а в отчета на Централното управление за 1945 г. тя е определена като „най-голям банков институт“ в стопанската сфера [ЦДА, ф. 89, оп. 1, а.е. 44, л. 13].

На 3 ноември 1944 г. със заповед № 98 на министър-председателя Кимон Георгиев се определя съставът на деветчленна междуведомствена комисия към Щаба на войската с председател полк. Алекси Мартинов, която получава задачи да „обследва“: 1) какво държавно имущество е оставено в разположение на беломорските (гръцки – б.а., Й.М.) местни власти срещу редовни документи, протоколи или чрез други доказателствени средства; 2) кои вземания от населението не са платени; 3) какви частни и местни обществени влогове в българските банки са останали неизтеглени; 4) какво общинско имущество е взето от българските органи на публичната власт с изтеглянето им; 5) какви частни движими и недвижими имоти на българското население са останали при евакуацията; 6) какво количество добитък, коли и други превозни средства на местното население се намират при българските военни части или пък са отвлечени от населението; 7) какво е вложено в отделните строежи, което се явява „от естество да уясни нашата сметка във връзка с окупацията на тая област“ и да улесни политиката на сближение и разбирателство със съседите⁹. В последвалите разяснения от Щаба на войската по-подробно е детайлизирана ангажираността по отделните параграфи. Така например данните по т. 1 и т. 7 постъпват от всички министерства към съответната дата, като се пресметне не само стойността на вложените средства, които са редовно платени, но и размерът на неотчетените услуги, работна ръка, материали и други, което завишава цената; по т. 2 и т. 3 отговорници са БЗКБ и Българска народна банка (БНБ); по т. 4 – МВР; по т. 5 – отново вътрешното ведомство, БЗКБ (относно кооперативите) и Дирекцията на външната търговия (за тютюните), и по т. 6 – министерствата на войната и на вътрешните работи [ЦДА, ф. 1427К, оп. 1, а.е. 129, л. 5].

На 19 ноември 1944 г. Комисията по имуществото в Беломорието, отчитайки подготвеността и експертния потенциал в БЗКБ, определя, че тя е в състояние най-добре да извърши техническите действия по събирането на сведенията за частните лица и кооперативите, още повече че комисия от банката вече работи в тази насока. До 30 ноември с.г. всички частни лица (преселници, търговци, фирми и пр.) са длъжни, в съдействие с общините, да представят декларации пред местните клонове на БЗКБ, в които подробно да отбележат изоставеното от тях имущество и онова, което са взели със

в подготвената справка от Министерството на финансите „Строителството на българите в Македония и Беломорието през времето 1941–1944 г.“ [Пак там, оп. 40, а.е. 8, л. 124]. Съгласно акта за закриването на Ликвидационната служба при Българска земеделска и кооперативна банка (БЗКБ) клоновете в Беломорието са 9, а в Македония и Западните покрайнини – 22, т.е. общо 31 [Пак там, ф. 1427К, оп. 1, а.е. 127, л. 2–12; ДА – София, ф. 1554, оп. 2, а.е. 1117, л. 6–18].

⁹ ЦДА, ф. 1427К, оп. 1, а.е. 129, л. 3. Останалите членове на Комисията по имуществото в Беломорието са: Владимир Пеев (инспектор по тютюните от Дирекцията на външната търговия), Нино Чепилски (агроном от Министерството на земеделието и държавните имоти), Любен Георгиев (бивш директор на клон на Българската народна банка в Кавала), Борис Петров (инспектор при БЗКБ), д-р Минчев (бивш лекар на държавна служба в Гюмюрджина), Вулев (понастоящем околийски началник в Златоград, информиран за района Кавала – Ксанти), Г. Попов (информиран за района на Серско и Демир-Хисарско) и д-р Благой Бояджиев [Пак там].

себе, без обаче да е тяхно. Декларациите са типови и имат характер на клетвени с евентуална наказателна отговорност при неверни данни. Обработването на информацията по тия декларации се извършва от служителите на банката. Горните сведения, надлежно преработени и систематизирани, се предават на комисията – поотделно за оставените банкови имуществата и вложените инвестиции, за кооперативите и за частните лица в срок до 15 декември. Всички оценки трябва да бъдат направени към 25 октомври 1944 г. (т.е. към момента на изтеглянето на българските войски – б.а., Й.М.) [ЦДА, ф. 1427К, оп. 1, а.е. 129, л. 1–2].

Своевременното изпълнение на посочените искания е възложено на Ликвидационната служба при тютюневия мострен депозит и стопанство на БЗКБ – Павлово, София¹⁰. В нея постъпват описите на разписки, вещи, инвентарни предмети, депозирани ценности и други материали, принадлежащи на бившите клонове в „новоосвободените земи” в Тракия, Македония и Западните покрайнини или на техни служители [ЦДА, ф. 1427К, оп. 1, а.е. 124, л. 1–110]. Службата функционира самостоятелно, за кратко неин началник е икономистът Иван Тодоров Христов [Тодоров, И. 2001, с. 37 – 38], но от 22 ноември с.г. е поставена под прякото ръководство на счетоводно-финансовия отдел при Централното управление на банката¹¹.

В по-нататъшното изложение ще бъде проследена само дейността на службата по въпросите от частно-правен и имуществено-стопански характер, отнасящ се до завърналите се в България бежанци и преселници, удостоверявани чрез попълването на посочените клетвени декларации, защото, независимо от Павловския клон на БЗКБ, подобен тип документация, подавана чрез общинските власти, се събира и от отделението за бежанци и преселници на МСП. Министерството цели да уточни броя на придошлите в страната семейства и тяхното материално положение, за да планира по-добре разходите за социално подпомагане и осигуряване.

Според направените прогнози в БЗКБ към края на м. ноември и началото на декември 1944 г. броят на декларациите вероятно ще достигне между 6000 и 10 000. Това изисква за изпълнението на срока (15 декември), възложен от комисията при Щаба на войската, не само да бъде мобилизиран целият наличен човешки ресурс на службата, който към 2 декември 1944 г. е от 16 души (заедно с един архивар и един прислужник), но и най-малко за десетина дни да се подсили с нови 8 – 10 души. Допълнителни затруднения се създават и от липсата на достатъчно работно място, negliжирането от страна на някои банкови клонове в провинцията на верификацията на подадените преселнически декларации, които са грешно попълнени и трябва повторно да се проверяват и преправят [ЦДА, ф. 1427К, оп. 1, а.е. 129, л. 16; а.е. 149, л. 274]. Заради тези причини сред ръководството и служителите на Ликвидационната служба се затвърждава убеждението, че 15 декември е нереалистичен срок. Налага се декларации да се приемат и след първоначално обявения график. Анализът сочи, че до 11 декември 1944 г. са постъпили около 2000 декларации от всички клонове, но се очаква да бъдат подадени най-малко 7 – 9000, а дори и повече, като се има предвид, че са изпратени над 15 000 броя бланки-декларации за попълване. При това положение, ако се настоява за спазването на предварително определената дата, голяма част от бежанците и преселниците няма да успеят да впишат необходимите данни, а и подадените декларации няма да се получат от провинцията навреме. Пловдивският клон на БЗКБ също алармира, че декларации не достигат, а някои от изселниците ги попълват направо в селските

¹⁰ ЦДА, ф. 1427К, оп. 1, а.е. 129, л. 2. Още на 3 октомври 1944 г. в заседанието на УС на БЗКБ се взема решение за създаване на ликвидационно бюро към Софийския централен клон. То се ръководи от един инспектор, подчинено е направо на Централното управление (ЦУ) на банката и се занимава с всички въпроси по ликвидацията на дейността в Македония и евентуално на други банкови клонове [ЦДА, ф. 119, оп. 1, а.е. 1, л. 5, 12].

¹¹ Според решението на УС на БЗКБ от 22 ноември 1944 г. Ликвидационната служба има да извърши следните по-важни задачи: да приеме ценностите, имуществата и сметките от закритите клонове; да продължи оперирането по сметките на тези клонове; да приключи по установения ред сметките на закритите клонове за текущата 1944 г., като подготви всички книжа; да изравни сметките „Банкови клонове” по отношение на всички други клонове и др. С прехвърлянето на Ликвидационната служба към Софийския клон на банката Управителния съвет ще се занимае след приключване на изброените цели [ЦДА, ф. 1427К, оп. 1, а.е. 149, л. 279]. Експерти от службата издирват още и кои преселници от Беломорието и Македония са се завърнали в България, за да се прехвърлят задълженията им към тукашните банкови клонове [Тодоров, И. 2001, с. 38].

общини, където временно са настанени, а последните след това ги препращат в клона. Настоява се изпълнението на поставената задача да се отложи поне до 31 декември [ЦДА, ф. 1427К, а.е. 129, л. 17; а.е. 149, л. 259–261].

Министерството на войната взема под внимание изложените съображения и склонява приемането на декларациите на изселниците от Беломорието да продължи до края на м. декември 1944 г. Счетоводно-финансовият отдел на БЗКБ нарежда те да бъдат дадени в посочения срок, като се използва целият персонал на Ликвидационната служба с временно увеличаване на работните часове [ЦДА, ф. 1427К, а.е. 129, л. 18].

Техническите трудности и липсата на нормални условия на труд (студено помещение, нефиксирано работно време) продължават да съпътстват дейността на службата. Към 21 декември с преработването на данните от декларациите, което, според инспектора-ръководител на службата, е „огромна работа”, са заети едва четирима души, тъй като седем служители от наличния персонал са получили заповеди за преместването им в други банкови клонове. Няколко дни по-късно началникът на службата, след изброяването на смущаващите дейността обстоятелства, напомня на отдел „Счетоводно-финансов” за невъзможността работата да приключи в определеното време и изисква увеличаване на персонала до ликвидиране на сведенията по декларациите, както и осигуряване на по-топло работно помещение и изпращане на други служители на мястото на получените заповеди за преместване [ЦДА, ф. 1427К, л. 20; а.е. 149, л. 251]. Подобни постъпки се правят и по-късно, въпреки поредното удължаване на срока до 10 януари 1945 г., но декларации продължават да се приемат и след него [ЦДА, ф. 1427К, а.е. 129, л. 21, 26; а.е. 149, л. 214].

Към 23 февруари 1945 г. в Ликвидационната служба са постъпили рекапитулациите на всички описи с 5378 декларации на изселници от Беломорската област. При привеждането им в завършен вид служителите са работили на две смени вечер до 23 часа. Отстраняването на грешките също отнема доста време. Така например в папките за Драма от 226 декларации са открити 20 грешки (8,85%), а за Демир-Хисар от 196 декларации има 16 грешки, което представлява 8,16%. Остават необобщени 4366 броя декларации [ЦДА, ф. 1427К, а.е. 129, л. 24–25].

На 23 февруари 1945 г. учреденото при Министерството на външните работи и изповеданията (МВнРИ) Комисарство по изпълнение съглашението за примирие (КИСП) [ДВ, № 254, 16 ноем. 1944] разпространява окръжно № К.П. 1485–I. То е адресирано до 12 министерства и други държавни и обществени структури, сред които е и БЗКБ. За да се пристъпи към изпълнението на чл. 11 от Съглашението за примирие, който повелява българското правителство да възвърне в пълна изправност на югославската и гръцката държава всички ценности и материали, принадлежащи на държавни, обществени и кооперативни организации, предприятия, учреждения или отделни поданици, изнесени от българските власти и частни лица от евакуираните от тях чужди области, и с оглед да бъдат защитени интересите на българската държава и за противопоставяне на бъдещите югославски и гръцки претенции, необходимо е до 30 март с.г. визираните държавни и обществени институции да съберат и изпратят сведения за изоставеното държавно и частно имущество на гръцка и югославска територии и за вложените в тях български капиталовложения. Комисарството се обръща и със специална молба към БЗКБ да нареди на подведомствените ѝ клонове и агентури в София и провинцията да „поканят” чрез разгласяване всички частни лица, които са изоставили имущества в Югославия и Беломорието, да дадат информация за него по приложените в окръжното образци – по вид и по извършени подобрителни стопански дейности в пазарна и костюема стойност [ЦДА, ф. 88, оп. 2, а.е. 28 а, л. 1–9, 15; ф. 89, оп. 2, а.е. 168, л. 333–337; оп. 4, а.е. 209, л. 3–7; ф. 163, оп. 17, а.е. 217, л. 22–26; АМВР, ф. 37, оп. 1, а.е. 192, л. 11–12].

Това изправя Ликвидационната служба пред нови задачи. От една страна, по искане на комисията при Щаба на войската оценката на събраните декларации от беломорските изселници е направена към 25 октомври 1944 г., а КИСП настоява за оценка на имуществата по настоящи пазарни цени. Нанасянето на поправки би се проточило във времето. От друга страна, Комисарството трябва да одобри и образеца за декларация за беломорските изселници, за да бъде съотнесен с тези, които ще започнат да се приемат от македонските и западнокрайни преселници [ЦДА, ф. 1427К, оп. 1, а.е. 129, л. 64].

Продължава и набирането на декларации. До 26 март 1945 г. постъпват нови над 1900 броя, сведенията от които, по нареждане на подуправителя на БЗКБ, е необходимо да се обработят за 2–3 дни [ЦДА, ф. 1427К, оп. 1, а.е. 129, л. 100а]. Необходимостта отново налага срочно удължаване. В съгласие с писмо от 3 април на КИСП отделът по счетоводство и финанси на БЗКБ нарежда на

Ликвидационната служба да продължи да приема, проверява и систематизира декларациите за изоставено частно имущество в евакуираните от българските власти гръцки и югославски земи поотделно. На 10 април следва да се предадат две рекапитулации за постъпилите декларации до тази дата, а след нея справки да се изпращат на всеки десет дни, но на риск на закъснелите декларатори, тъй като не е известно дали Съюзната контролна комисия (СКК) ще ги вземе под внимание [ЦДА, ф. 1427К, оп. 1, а.е. 129, л. 129; а.е. 149, л. 112].

Междувременно обаче се налага реорганизация на Ликвидационната служба. Още на 7 март 1945 г. началникът на отдела за контрола на клоновете информира Управителния съвет (УС) на БЗКБ, че възложената ревизия и ликвидирането на бившите банкови клонове в Тракия, Македония и Моравско почти привършва и занаяпред остават за разрешаване чисто технически въпроси, като прехвърляне на портфейла на длъжниците-заселници към банките в новите им местожителства и др. Според него, службата губи предназначението си и видът, в който е организирана, се оказва безпредметен. Затова предложението му е тя да загуби самостоятелния си статут и се прехвърли към клон на БЗКБ в Павлово или към Софийския клон. С решение на УС на БЗКБ – Софийски централен клон, от 15 март Ликвидационната служба е закрыта и в административно и техническо отношение се предава към клон на банката в Павлово. Към него е обособена служба с началник, подчинен на директора на клон [ЦДА, ф. 1427К, оп. 1, а.е. 149, л. 128, 130]. Предаването на активите започва на 2-ри и завършва на 20 април 1945 г. В Павловския клон на БЗКБ постъпват балансите на всичките ликвидирани клонове в Беломорието, Македония и Западните покрайнини, операционните бележки от откриването на Ликвидационната служба през есента на 1944 г. до 31 март 1945 г., счетоводни документи, описи на предадени инвентарни предмети и материали, висящи преписки и др.¹² За настоящето проучване са от значение протоколите за предадено имущество на гръцките власти от учреждения, частни лица и други в Гюмюрджина, Дедеагач, Драма и Сяр, преписката по преселническите декларации в обем 133 листа и самите 12 184 клетвени декларации за изоставено имущество в Беломорието. Последните са разпределени по следния начин: 5378 декларации, намиращи се в службата, проверени, описани и сумирани по околии с обща рекапитулация; 4366 броя декларации, изпратени на Софийския клон за проверка и описване; 1893 броя декларации, подадени до 31 март 1945 г., проверени и сумирани, без да бъдат описани; 353 броя декларации, постъпили до 10 април с.г., проверени и сумирани, но също неописани, и 194 броя декларации, събрани до 19 април (включително), само проверени [ЦДА, ф. 1427К, оп. 1, а.е. 127, л. 4–6; ДА – София, ф. 1554, оп. 2, а.е. 1117, л. 7–9]. Стойността на изоставените движими и недвижими имущества (кооперативни и частни) според напълно готовите 5378 декларации е изчислена на 6 886 038 946 лв. [ЦДА, ф. 1427К, оп. 2, а.е. 93, л. 1, 3]

Разпределението на работата между отделните служители в новата структура на Павловския клон в София, преименувана на „Ликвидация на беломорски и македонски клонове”, се извършва от началото на следващата година. Отговорник за сведенията и преписките по изселническите декларации е първият ѝ ръководител Иван Христов [ДА – София, ф. 456, оп. 4, а.е. 1, л. 1, 17, 28]. Макар и с по-бавни темпове дейността по приемането на нови клетвени документи както от преселници от Беломорието, така и от тези от Македония и Западните покрайнини, не стихва [ЦДА, ф. 1427К, оп. 1, а.е. 150, л. 142; оп. 2, а.е. 93, л. 22–58; а.е. 117, л. 3, 5–113]. По данни на МСП до 25 май 1945 г., в Ликвидационната служба на БЗКБ – клон Павлово, са постъпили 9744 броя декларации от Беломорието и 2707 броя от Македония и Западните покрайнини, или общо 12 451 [ЦДА, ф. 49, оп. 1, а.е. 4742, л. 76]. До началото на октомври 1946 г. се прибавят допълнителни 10 160 декларации, подадени от жители на бившата Беломорска област, за (по непълни данни) 10 577 424 318 лв. [ЦДА, ф. 1427К, оп. 2, а.е. 93, л. 1] Броят на тези за изоставено имущество в Македония, Западните покрайнини и Сърбия е 1552 за 521 119 178 лв. [ЦДА, ф. 1427К, оп. 2, а.е. 117, л. 4]

Ясно е, че подадените декларации са имали преди всичко справочно-информативен характер без реално покритие¹³. Сред деклараторите поне остава утехата за отпускане на безлихвени заеми-

¹² Актът за закриването на службата и прехвърлянето ѝ към Павловския клон е подписан на 20 април 1945 г. от Христо Манолов Христов – инспектор-ръководител, завеждащ Ликвидационната служба, и Тодор Димитров Стоянов – и.д. началник служба, от една страна, а от друга от: Лазар Димитров Киров – директор на Павловския клон, Атанас Кямилев, счетоводител, и контролора Блестан Божков [ЦДА, ф. 1427К, оп. 1, а.е. 127, л. 2–12; ДА – София, ф. 1554, оп. 2, а.е. 1117, л. 6–18].

¹³ В писмо от 7 май 1952 г. ЦУ на БНБ заключава пред Министерския съвет: „Тези декларации, обаче, са имали преди всичко информативен характер; т.е. в момента поне не се е касало за плащането на декларирани

аванси срещу изоставените от тях имоти за уреждане на стопанската им дейност [ЩДА, ф. 49, оп. 1, а.е. 4742, л. 144; ф. 159, оп. 1, а.е. 19, л. 1].

С приемането на Закона за банките през м. декември 1947 г. дейността на БЗКБ е прехвърлена на БНБ¹⁴. От януари 1948 г. Павловският клон се преименува на БНБ- Ликвидационна служба, а от 28 януари следващата година на БНБ-Ликвидационно бюро [Анчова, К., Маринова, В., Миланов, П., Желев, Й., Костова, С. (съст.), 2006, с. 117]. До 30 април 1949 г. клонът в Павлово е закрит, като ликвидационната дейност се поема от БНБ – клон 2/102 в София [ДА – София, ф. 456, оп. 4, а.е. 6, л. 1–67; ф. 1554, оп. 2, а.е. 1139, л. 1].

Събраните от клоновете на БЗКБ данни служат за изграждането на българската защитна теза на Парижката мирна конференция (29 юли – 15 октомври 1946 г.). Ето защо, на 16 октомври 1946 г., т.е. ден след закриването на конференцията, отделът по счетоводство и финанси на банката информира КИСП, че по всички постъпили рекапитулации към 10 октомври 1946 г. изоставените частни имущества на гръцка територия са изчислени на 18 397 133 998 лв., а тези в Югославия на 2 341 649 864 лв., или общо – 20 738 783 862 лв.¹⁵ По оценки към 25 октомври 1944 г. вземанията се равняват на 35 млрд. лв.¹⁶

Официалното българското становище, изградено и поддържано преди, по време и след Парижката мирна конференция (Съюзът на бежанците в България¹⁷ и Тракийската организация¹⁸ също действат

вземания. С извлечените от тях и дадени на Министерството на външните работи сведения, министерството си е послужило на времето при третирането на въпросите около определяне нашите репарации към Гърция и Югославия, като ги е противопоставило на тяхните надуги претенции към България” [ЩДА, ф. 136, оп. 1 а, а.е. 1338, л. 5].

¹⁴ Чл. 5 гласи: „С влизане в сила на настоящия закон (от деня на публикуването му в „Държавен вестник” – б.а., Й. М.) Българската земеделска и кооперативна банка престава по право да съществува... Целият ѝ актив и пасив преминава по право върху Българската народна банка, която продължава и разширява земеделския кредит”. С чл. 54 се отменя наредбата-закон за БЗКБ с изключение на поправките, отнасящи се до раздадените до настоящия момент кредити, както и тези, които ще се отпускат от БНБ [ДВ, № 302, 27 дек. 1947].

¹⁵ ЩДА, ф. 1485, оп. 1, а.е. 1062, л. 84. Според обобщени данни от 5 юли 1948 г. на Ил. Петков, директор на Ликвидационната служба на БЗКБ – Павловски клон, изпратени до Министерството на външните работи, до 10 октомври 1946 г. в банката постъпват клетвени декларации за изоставени движими и недвижими имущества от частни лица, изчислени на 18 404 318 023 лв. [ЩДА, ф. 1484, оп. 1, а.е. 107, л. 43].

¹⁶ Тези цифри се посочват в писмо от 7 май 1952 г. на ЦУ на БНБ до Министерския съвет на база постъпили около 16 000 декларации от частни лица, държавни и други учреждения [ЩДА, ф. 136, оп. 1 а, а.е. 1338, л. 5].

¹⁷ На 14 юни 1946 г. Централният комитет на Съюза на бежанците и преселниците от Беломорието с председател Йордан Василев изпраща меморандум на български, руски, английски и френски език до Съвета на министрите на външните работи на САЩ, СССР, Великобритания и Франция в Париж [ЩДА, ф. 117, оп. 6, а.е. 687, л. 1–5; ф. 1484, оп. 1, а.е. 153, л. 1–34; а.е. 563, л. 1–67; **Бежански меморандум...**, с. 3–10]. В него от името на 150 000 бежанци и преселници от Егейска Македония се апелира за справедливо разрешаване на тракийския въпрос на предстоящата конференция за мир чрез възвръщането на Западна Тракия в границите на България. Приведени в доказателства са статистически, етнографски и научни аргументи. Отбелязано е още мирното завземане и установяване на българска администрация върху териториите между реките Струма и Марица през пролетта на 1941 г. в процеса на изтеглянето на германските войски; заварването на „една изоставена турска провинция, със стари турски градове, освен само няколко единици нови постройки, правени след заемането областта от гърците, една област, която е управлявана две десетилетия от гости, които живели ден за ден, отнесли каквото са могли, живели с чувство, че ще отстъпят”. Равностойността на всички изоставени български имущества, мероприятия и пр., след напускането на българските граждански и военни власти, изчислена по оценка от 1944 г. е общо 24 075 908 282 лв. (държавни имущества – за 6 074 991 337 лв. и частни – за 18 000 916 945 лв.). Държавните и частните вземания са за 1 992 290 023 лв. (държавни – за 1 472 207 447 лв. и частни – за 520 082 576 лв.). Инвестираните средства за строежи и различни стопански мероприятия възлизат на сумата 6 194 877 134 лв. [ЩДА, ф. 117, оп. 6, а.е. 687, л. 1–5].

¹⁸ В изложения от април и май 1946 г. на Централния изпълнителен комитет (ЦИК) на Тракийската организация в България и на младежите от Тракия, защитаващи интересите на над 350 000 български бежанци от Източна и Западна Тракия, отново до министрите на външните работи на петте велики сили и до други международни институции, за пореден път е обосновано историческото право на България за излаз на беломорския бряг посредством присъединяването на Западна Тракия [ЩДА, ф. 159, оп. 8, а.е. 28, л. 35–43, 45–49]. За по-добро представяне на тракийската кауза пред Мирната конференция в Париж на събора в гр. Кърджали, проведен на 28 юли 1946 г., е утвърдена делегация в следния състав: Никола Спиров – председател на ЦИК, Ламби Данаилов – главен секретар на Тракийския научен институт, Петко Караделков – редактор на в. „Тракийска дума” и Димитър Маджаров – бивш тракийски войвода. Тя заминава за Париж на 11 август [ЩДА, ф. 159, оп. 8, а.е. 28, л. 8; Даскалов, Г. 2004, с. 194].

активно в тази насока), е трудно оборимо. То е обосновано париране на прекомерните и нереални гръцки финансови и териториални претенции заради т.нар. „период на окупация” на Западна Тракия и Егейска Македония в хода на Втората световна война. Освен контрапретенции за икономически излаз на Бяло море, гарантиран от Ньойския договор посредством възвръщането на Западна Тракия, българските представители излагат като мотиви неучастието на страната във военния разгром на Гърция, вложените инвестиции и подобрения в Беломорието, включително мелиоративните работи и частните имуществва, на стойност около 44 млрд. лв., размерът на изоставените държавни имуществва, дългове а към българската държава, частни имоти и задължения към частни лица за приблизително 26 млрд. лв. и др. Българските делегати изпълняват успешно своята роля. В мирния договор от февруари 1947 г. [ДВ, № 201, 30 авг. 1947] размерът на репарациите е значително редуциран (от есента на 1944 г. гръцката страна претендира първоначално за над 700 млн. долара репарации и 10 000 км. кв. българска територия) на 70 млн. долара, от които 45 млн. за Гърция и 25 млн. за Югославия (по-късно западната съседка се отказва от тях), границите на страната не се променят и остават такива, каквито са на 1 януари 1941 г., т.е. признато е присъединяването на Южна Добруджа през септември 1940 г. [ЦДА, ф. 146 Б, оп. 5, а.е. 480, л. 10–15; ф. 147 Б, оп. 3, а.е. 1685, л. 12–18; ф. 84, оп. 2, а.е. 2; Георгиев, К. 1946, с. 5–9; Коларов, В. 1946, с. 4–8, 10–16; Васев, С., Христов, К. 1947, с. 41–43, 50–57, 75–78, 101–113, 116–124, 191–195, 206–210, 213–231, 235–243, 306–307, 313–326; Даскалов, Г. 2004, с. 189–200; Калинова, Е., Баева, И. 2002, с. 73; Иванов, М., Тодорова, Цв., Вачков, Д. 2009, с. 30–50] От друга страна обаче, е загърбено правото на България за стопански излаз на беломорския бряг, не са отчетени и не се възвръщат в българската икономика средствата под формата на капиталовложения (държавни и частни) в Беломорието и Македония през 1941–1944 г., стойността на оставеното там имущество, предадените огромни количества храни и стоки [Даскалов, Г. 2004, с. 199–200; Иванов, М., Тодорова, Цв., Вачков, Д. 2009, с. 51].

Известно е, че проблемът за обезщетяването на имуществата на бежанците и преселниците след Втората световна война и до днес остава нерешен. С подписаната през м. юли 1964 г. Спогодба за уреждане на висящите финансови въпроси и развитие на икономическото сътрудничество между Народна република България и Кралство Гърция се ликвидират взаимните финансови претенции между двете държави от преди Първата световна война и от периода на започването ѝ до момента, в който е подписан документът. Това са претенции от всякакво естество: задължения на Гърция по спогодбата Моллов – Кафандарис и българският репарационен дълг, произтичащ от Ньойския мирен договор. Между тях са и тези по Парижкия договор за мир от 1947 г. и претенциите за обезщетения на български и гръцки физически и юридически лица, съответно спрямо България и Гърция, които с преки или косвени мерки са засегнали техните имуществва, права и интереси. Те стават собственост на държавата, в която се намират. Определено е крайно салдо от 7 млн. долара в полза на Гърция. Сумата трябва да се изплати чрез отделяне на определени проценти от стойността на българския износ за Гърция, а така също и чрез регулирано подаване на води от р. Арда. Спогодбата предвижда след влизането ѝ в сила двете страни да не предявяват повече никакви претенции. Българските и гръцките граждани, собственици на предприятия и всякакво друго имущество, които са предмет на глобалното уреждане, се освобождават от задълженията им, възникнали преди подписването на това споразумение [ДВ, № 87, 3 ноем. 1964; Даскалов, Г. 2004, с. 474; Иванов, М., Тодорова, Цв., Вачков, Д. 2009, с. 140].

По време на преговорния процес имуществените проблеми на бежанците и преселниците след 1944 г. от страна на българските преговарящи не са поставяни с необходимата острота и внимание, дори и като психологически елемент за въздействие над гърците [Даскалов, Г. 2004, с. 478–479], но от изложеното по-горе става ясно, че гръцката страна признава оставените имуществва на българските бежанци и преселници от последната бежанска вълна след Втората световна война и го приспада от репарационния дълг на България, т.е. държавата получава от Гърция паричната стойност на имотите, без обаче впоследствие да обезщети собствениците им. „С други думи – заключава Евгени Еков – имотите на българските преселници са послужили като цена за преодоляване на част от международната изолация на България по време на тоталитарния режим” [ЦДА, ф. 159, оп. 9, а.е. 18, л. 30, 39; Еков, Е. 1998, с. 71 – 72].

* * *

Няколкомесечната дейност на Ликвидационната служба на БЗКБ в квартал Павлово в София е допълнение към обединените усилия на държавните институции не само за регистриране и отчитане

броя на прииждащите в България след 9 септември 1944 г. бежанци и преселници. Важна насока в работата ѝ се оказва събирането и обработването на статистическите материали за изоставените частни имущества в новоприсъединените през 1941 г. земи. Обобщаващите сведения се изпращат на компетентните държавни органи (МСП, МВНРИ и др.), за да послужат като доказателствен факт и аргументират българската позиция в преговорните процеси при уреждането на международния статут на страната след Втората световна война.

Литература / References

Извори и архивни материали

Архив на Министерството на вътрешните работи [Архив на Ministerstvoto na vytreshnite raboti], ф. 37

Георгиев, К. 1946 – България пред конференцията за мира. Реч на министър-председателя г. Кимон Георгиев, прочетена от г. министра на външните работи Георги Кулишев на 14 август 1946 година. С., 1946 [Bulgarija pred konferencijata za mira. Rech na ministyr-predsdatelja g. Kimon Georgiev, prochetena ot g. ministra na vynshnite raboti Georgi Kulishev na 14 avgust 1946 godina. S., 1946]

Държавен архив – Благоевград [Dyrzhaven arxiv – Blagoevgrad], фондове 6, 36, 59 .

Държавен архив – София [Dyrzhaven arxiv – Sofiya], фондове 40, 1456, 1554 .

Държавен вестник [Dyrzhaven vestnik], 1934, 1935, 1941–1944, 1947, 1964.

Коларов, В. 1946 – България пред конференцията за мир. Искането на България за Западна Тракия. Изложение на българския представител г. В. Коларов – председател на Народното събрание, направено в 5-то заседание на политическата и териториална комисия, държано в двореца „Люксембург“ на 3 септември 1946 година. С., 1946 [Bulgarija pred konferencijata za mir. Iskaneto na Bulgarija za Zapadna Trakija. Izlozhenie na bylgarskija predstavitel g. V. Kolarov – predsedatel na Narodnoto sybranie, napraveno v 5-to zasedanie na politicheskata i teritorialna komisija, dyrzhano v dvoretza “Ljuksemburg” na 3 septemvri 1946 godina. S., 1946]

Бежански меморандум... – Меморандум от Централния комитет на Съюза на бежанците и преселниците от Беломорието. С., 1946 [Memorandum ot Tzentrалnija komitet na Syjuza na bezhantzite i preselnitzite ot Belomoriето. S., 1946]

Установяване на народнодемократичната власт 1944 – 1945... – Установяване и укрепване на народнодемократичната власт септември 1944 – май 1945. Сборник документи. С., 1969 [Ustanovjavane i ukrepvane na narodnodemokratichnata vlast septemvri 1944 – maj 1945. Sbornik dokumenti. S., 1969].

Централен държавен архив [Tzentrалen dyrzhaven arxiv], фондове 49, 84, 88, 89, 117, 119, 136, 146, 147, 159, 163, 264К, 371К, 1364К, 1427К, 1484, 1485.

Изследвания

Аврамов, Р. 2001 – Р. Аврамов. Стопанският XX век на България. С., 2001 [R. Avramov. Stopanskijat XX vek na Bulgarija. S., 2001]

Аврамов, Р. 2007 – Р. Аврамов. Комуналният капитализъм. Из българското стопанско минало. Т. II. Движението на парите. С., 2007 [R. Avramov. Komunalnijat kapitalizym. Iz bylgarskoto stopansko minalo. T. II. Dvizhenieto na parite. S., 2007]

Арбаке, В. 2006 – В. Арбаке. Бежанци и бежански организации в България 1940–1990 г. Македонски преглед, 2006, № 3, 80–81; № 4, 21–24 [V. Arbake. Bezhantzi i bezhanski organizatii v Bulgarija 1940–1990 g. – Makedonski pregled, 2006, № 3, 80–81; № 4, 21–24]

Анчова, К., Маринова, В., Миланов, П., Желев, Й., Костова, С. (съст.), 2006 – д-р Калинка Анчова, Виктория Маринова, Петър Миланов, д-р Йордан Желев, Светла Костова. Пътеводител на Централния държавен архив. Учрежденски фондове (до 1944 г.). II. Стопански, културни, политически и обществени организации и учреждения. С., 2006 [d-r Kalinka Anchova, Viktorija Marinova, Petyr Milanov, d-r Jordan Zhelev, Svetla Kostova. Pytevoditel na Tzentrалnija dyrzhaven arxiv. Uchrezhdenski fondove (do 1944 g.). II. Stopanski, kulturni, politicheski i obshtestveni organizatii i uchrezhdenija. S., 2006]

Васев, С., Христов, К. 1947 – С. Васев, К. Христов. България на мирната конференция – Париж. С., 1947 [S. Vasev, K. Xristov. Bulgarija na mirnata konferencija – Parizh. S., 1947]

Василева, Б. 1980 – Б. Василева. Бежанският въпрос и миграционните процеси в България (1944–1949 г.). – Векове, 1980, № 1 [B. Vasileva. Bezhanskijat vypros i migratzionnite protzesi v Bulgarija (1944–1949 g.). – Vekove, 1980, № 1]

Василева, Б. 1983 – Б. Василева. Миграционне передвижения населения между Болгарией и Югославией (1944–1955). – Etudes Historiques, 1983, № 11 [B. Vasileva. Migratzionnye peredvizhenija naselenija mezhdu Bolgariej i Jugoslaviej (1944–1955). – Etudes Historiques, 1983, № 11]

- Василева, Б.** 1991 – Б. Василева. Миграционни процеси в България след Втората световна война. С., 1991 [B. Vasileva. Migrazionni protzesi v Bylgarija sled Vtorata svetovna vojna. S., 1991]
- Даскалов, Г.** 1990 – Г. Даскалов. Установяване и изграждане на българската военна власт в Беломорието (април – юли 1941 г.). – Военноисторически сборник (ВИС), 1990, № 5 [G. Daskalov. Ustanovjavane i izgrazhdane na bylgarskata voenna vlast v Belomoriето (april – juli 1941 g.). – Voennoistoricheski sbornik (VIS), 1990, № 5]
- Даскалов, Г.** 1991 – Г. Даскалов. Демографските процеси в Източна Македония и Западна Тракия (април – декември 1941 г.). – ВИС, 1991, № 6 [G. Daskalov. Demografskite protzesi v Iztochna Makedonija i Zapadna Trakija (april – dekemvri 1941 g.). – VIS, 1991, № 6]
- Даскалов, Г.** 1992 – Г. Даскалов. Демографските процеси в Източна Македония и Западна Тракия (1 януари 1942 – 25 октомври 1944 г.). – ВИС, 1992, № 1 [G. Daskalov. Demografskite protzesi v Iztochna Makedonija i Zapadna Trakija (1 januari 1942 – 25 oktomvri 1944 g.). – VIS, 1992, № 1]
- Даскалов, Г.** 2004 – Г. Даскалов. България и Гърция. От разрив към помирение 1944–1964. С., 2004 [G. Daskalov. Bylgarija i Gyrtzija. Ot razriv kum pomirenje 1944–1964. S., 2004]
- Даскалов, Г.** 2007 – Г. Даскалов. Между реваншизма на Атина, македонизма на Белград и нихилизма на София. С., 2007 [G. Daskalov. Mezhdru revanshizma na Atina, makedonizma na Belgrad i nixilizma na Sofija. S., 2007]
- Дилков, П.** 2003 – П. Дилков. Исторически етапи на македонските бежански потоци в Плевенския край. – В: Ехо от Македония. Юбилеен сборник. Плевен, 2003 [P. Dilkov. Istoricheski etapi na makedonskite bezhanski pototzi v Plevenskija kraj. – V: Eho ot Makedonija. Jubileen sbornik. Pleven, 2003]
- Димитров, П.** 1998 – П. Димитров. Установяване на българската държавна власт в Скопска и Битолска област през 1941 г. – ВИС, 1998, № 5 [P. Dimitrov. Ustanovjavane na bylgarskata dyrzhavna vlast v Skopska i Bitolska oblast prez 1941 g. – VIS, 1998, № 5]
- Димитров, П.** 2002 – П. Димитров. Рекутиране и функциониране на българската администрация в Скопска и Битолска област (1941–1944 г.). – Във: Втората световна война и Балканите. Сборник доклади и научни съобщения, изнесени на международна научна конференция в София, 20–21 юни 2001 година. С., 2002 [P. Dimitrov. Rekrutiranje i funkzionirane na bylgarskata administratzija v Skopska i Bitolska oblast (1941–1944 g.). – Vuv: Vtorata svetovna vojna i Balkanite. Sbornik dokladi i nauchni syobshstenija, izneseni na mezhdunarodna nauchna konferentzija v Sofija, 20–21 juni 2001 godina. S., 2002]
- Дичев, Б.** 2002 – Б. Дичев. Въпросът за статута на новоприсъединените към България земи по време на Втората световна война – политически, военни и икономически аспекти. – Във: Втората световна война и Балканите. Сборник доклади и научни съобщения, изнесени на международна научна конференция в София, 20–21 юни 2001 година. С., 2002 [B. Dichev. Vyprosyt za statuta na novoprisyedenite kum Bylgarija zemi po vreme na Vtorata svetovna vojna – politicheski, voenni i ikonomicheski aspekti. – Vuv: Vtorata svetovna vojna i Balkanite. Sbornik dokladi i nauchni syobshstenija, izneseni na mezhdunarodna nauchna konferentzija v Sofija, 20–21 juni 2001 godina. S., 2002]
- Еков, Е.** 1998 – Е. Еков. Тракийският въпрос – разполовен от балканското статукво. – ВИС, 1998, № 3 [E. Ekov. Trakijskijat vypros – razpoloven ot balkanskoto statukvo. – VIS, 1998, № 3]
- Иванов, М., Тодорова, Цв., Вачков, Д.** 2009 – М. Иванов, Цв. Тодорова, Д. Вачков. История на външния държавен дълг на България 1878–1900 г. в три части. Трета част. Външният дълг на България през периода на комунизма 1945–1990 г. С., 2009 [M. Ivanov, Tzv. Todorova, D. Vachkov. Istorija na vynshnija dyrzhaven dylg na Bylgarija 1878–1900 g. v tri chasti. Treta chast. Vynshnijat dylg na Bylgarija prez perioda na komunizma 1945–1990 g. S., 2009]
- Йончев, Д.** 1993 – Д. Йончев. България и Беломорието (октомври 1940 – 9 септември 1944 г.). Военнополитически аспекти. С., 1993 [D. Jonchev. Bylgarija i Belomoriето (oktomvri 1940 – 9 septemvri 1944 g.). Voennopoliticheski aspekti. S., 1993]
- Йосифов, П.** 2007 – П. Йосифов. Бежанският въпрос и Русенското тракийско дружество от епохата на войните до днес. – В: 85 години тракийско дружество „Тракия” – Русе. Русе, 2007 [P. Josifov. Bezhanskijat vypros i Rusenskoto trakijsko druzhestvo ot epohata na vojnite do dnes. – V: 85 godini trakijsko druzhestvo “Trakija” – Ruse. Ruse, 2007]
- Калинова, Е., Баева, И.** 2002 – Е. Калинова, И. Баева. Българските преходи 1939–2002. С., 2002 [E. Kalinova, I. Baeva. Bylgarskite prehodi 1939–2002. S., 2002]
- Колев, Н.** 2005 – Н. Колев. Българското стопанство в навечерието на Втората световна война. – В: История на националното и световното стопанство. Второ преработено и допълнено издание. С., 2005 [N. Kolev. Bylgarskoto stopanstvo v navecherieto na Vtorata svetovna vojna. – V: Istorija na natzionalnoto i svetovnoto stopanstvo. Vtoro preraboteno i dopylneno izdanie. S., 2005]
- Натан, Ж., Хаджиниколов, В., Беров, Л. (ред.),** 1969 – Жак Натан, Веселин Хаджиниколов, Любен Беров. Икономика на България в шест тома. Икономиката на България до социалистическата революция. С., 1969 [Zhak Natan, Veselin Xadzhinikolov, Ljuben Berov. Ikonomika na Bylgarija v shest toma. Ikonomikata na Bylgarija do sotzialisticheskata revoljutzija. S., 1969]
- Огнянов, Л.** 1993 – Л. Огнянов. Държавно-политическата система на България 1944–1948. С., 1993 [L. Ognjanov. Dyrzhavno-politicheskata sistema na Bylgarija 1944–1948. S., 1993]

Петров, М. В., Стоянов, Ст. Л. (съст.), 1987 – Веселин Методиев Петров, Лъчезар Стоянов Стоянов. Българските държавни институции 1879–1986. Енциклопедичен справочник. С., 1987 [Veselin Metodiev Petrov, Lychezar Stojanov Stojanov. Bylgarskite dyrzhavni institutzii 1879–1986. Entziklopedichen spravochnik. S., 1987]

Стателова, Е., Грънчаров, Ст. 1999 – Е. Стателова, Ст. Грънчаров. История на Нова България. Том III. 1878–1944. С., 1999 [E. Statelova, St. Gryncharov. Istorija na Nova Bylgarija. Tom III. 1878–1944. S., 1999]

Стоянова, Б. 2007 – Б. Стоянова. Историческата съдба на българите от Тракия в документи от Освобождението до края на Втората световна война. – В: 85 години тракийско дружество „Тракия” – Русе. Русе, 2007 [B. Stojanova. Istoricheskata sydba na bylgarite ot Trakija v dokumenti ot Osvobozhdenieto do kraja na Vtorata svetovna vojna. – V: 85 godini trakijsko druzhestvo “Trakija” – Ruse. Ruse, 2007]

Стоянова, В. 1994 – В. Стоянова. Етнодемографската политика на България в присъединените в периода 1941–1944 земи – закономерност или анахронизъм в модерното общество. – Balkanistik Forum, 1994, № 3 [V. Stojanova. Etnodemografskata politika na Bylgarija v prisyedinenite v perioda 1941–1944 zemi – zakonomernost ili anaxronizym v modernoto obshtestvo. – Balkanistik Forum, 1994, № 3]

Тодоров, И. 2001 – Ив. Тодоров Случки от живота. [София], 2001 [Iv. Todorov Sluchki ot zhivota. [Sofija], 2001]

Хаджийски, И. 2002 – Ив. Хаджийски. Българската държавна и военна власт във Вардарска Македония през 1941 – 1944 година. – Във: Втората световна война и Балканите. Сборник доклади и научни съобщения, изнесени на международна научна конференция в София, 20–21 юни 2001 година. С., 2002 [Iv. Xadzhijski. Bylgarskata dyrzhavna i voenna vlast vyv Vardarska Makedonija prez 1941–1944 godina. – Vyv: Vtorata svetovna vojna i Balkanite. Sbornik dokladi i nauchni syobshtenija, izneseni na mezhdunarodna nauchna konferentzija v Sofija, 20–21 juni 2001 godina. S., 2002]

Съкращения

АМВР – Архив на Министерството на вътрешните работи [Arxiv na Ministerstvoto na vytreshnite raboti]

ВИС – Военноисторически сборник [Voennoistoricheski sbornik. Sofiya]

ДА – Благоевград – Държавен архив – Благоевград [Dyrzhaven arxiv – Blagoevgrad]

ДА – София – Държавен архив – София [Dyrzhaven arxiv – Sofiya]

ДВ – Държавен вестник. София [Dyrzhaven vestnik, Sofiya]

ЦДА – Централен държавен архив [Tzentralen dyrzhaven arxiv]